

Weiner Csaba

OROSZORSZÁG GAZDASÁGA A XXI. SZÁZAD ELEJÉN FÜGGŐSÉG

1. Bevezetés

Az 1998. évi valuta-, fiskális, adósság- és bankválság óta az orosz gazdaság teljesítménye a vártnál sokkal jelentősebb mértékben javult: a makrogazdasági mutatók látványos felépülésről tanúskodnak. A GDP éves növekménye 2003-ban 7,3%-os volt, a 2002-es esztendő 4,7, illetve a 2001. év 5,1%-os reálnövekedésével szemben. 1999 óta pozitív a fizetési mérleg: 2002-ben a folyó fizetési mérleg aktívuma a GDP 8,9%-ának volt megfelelő. Oroszország központi bankjának számítási metodikája alapján a föderáció áruexportja 26,2%-kal bővült 2003-ban. Nemzetközi tartalékai 1998 vége és 2003. december 31-e között több mint hatszorosukra emelkedtek, s 2004. február közepére 88 milliárd dollárra nőttek. Ez a 2004. január 1-i 119,1 milliárd dolláros külső adósság 74 s a 2003-as bruttó hazai termék 20%-a. A 2004. január elején közzétett előzetes adatok szerint a 2003-as évben 216,8 milliárd rubeles költségvetési szufficit keletkezett, ami a GDP 1,6%-ával egyenértékű, szemben a 0,6%-os előirányzattal. 2003 volt az első esztendő az elmúlt hat évben, hogy az inflációs célkitűzésnek megfelelően alakult a fogyasztói árindex, azaz 12%-os szintre süllyedt. A fokozatosan csökkenő infláció (is) lehetővé tette, hogy 2004. január 15-én a központi bank 200 bázisponttal csökkentse a refinanszírozási kamatlábat, így a rendszerváltás óta most a legalacsonyabb e szint. Oroszország túl van az első adósságtörlesztési csúcson: 2003-ban 17,3 milliárd dollár külső adósságot fizetett ki, ebből 6,2 milliárdot reprezentált a kamattörlesztés. 2003. októberében a Moody's Investors Service – elsőként – „Ba2”-fokozatról „Baa3”-ra, befektetésre ajánlottra javította a külföldi valutában jegyzett oroszországi államkötvények besorolását. 2004. január 27-én pedig a Standard and Poor's Oroszország hosszú lejáratú szuverén rubeladósságát „BB+”-ról „BBB-”-ra emelte. Az ipari termelés 7%-kal nőtt 2003-ban; 2000 óta – amikor 11,9%-os volt a bővülés – a leggyorsabban. A háztartások fogyasztása 2001 és 2003 között a GDP növekedését meghaladó ütemben emelkedett. A rendelkezésre álló jövedelmek reálértéken 14,5%-kal gyarapodtak 2003-ban. A 2000. év 17,4%-os és a 2001-es esztendő 10,0%-os bővülése után 2003-ban újra a GDP-nél lényegesen gyorsabban, 12,5%-kal nőttek az állóeszközberuházások; ez a növekedési mechanizmus minőségi változását hordozza. A Goszkomsztat-módszertan szerint a beáramlott külföldi működőtőke-befektetések 69%-kal, 6,8 milliárd dollárra emelkedtek 2003-ban. A fenti komponensek példátlan eredményekről tanúskodnak. A kérdés mégis az, hogy milyen tényezők állnak az elmúlt öt és fél év expanziója mögött: a fenntartható fejlődést képviselik vagy csupán temporális jellegűek? Vajon a statisztikai adatok milyen institutionális bázist, gazdasági struktúrát, esetleges deformációkat, diszparitásokat, dependenciákat és relativitásokat rejtene?

2. A bruttó hazai termék alakulása

2.1. 1992-ben, a Szovjetunió felbomlása utáni első évben az orosz GDP értéke vásárlóerőparitáson számolva az Egyesült Államok teljesítményének mindössze ötödét tette ki, s ezzel a világ GDP-jéből 4,18%-kal részesedett. A permanens csökkenés 1998-ban érte el mélypontját (2,42%), azóta mérsékelt növekedés tapasztalható. Oroszország 2002-ben kisebb súllyal

(2,68%) bírt, mint az Egyesült Királyság (3,12%), Franciaország (3,20%) vagy Németország (4,43%); az Amerikai Egyesült Államok bruttó hazai terméke majdnem nyolcszorosa az oroszországi teljesítménynek (21,10%-os világrészesedés). A fenti viszony hivatalos árfolyamon kalkulálva még drámaibb. E szerint 1992-ben az USA GDP-je majdnem 74-szerese volt az oroszországi bruttó hazai terméknek (még Lengyelország is jobb eredményt ért el). 2002-ben már csak harmincszorosa ez a differencia, az oroszországi volumen a lengyel adat 1,8-szerese, a föderáció világrészesedése pedig 1,08%-os. A vásárlóerő-paritáson mért és a hivatalos árfolyamon meghatározott értékek közötti nagy eltérés, illetve a két index ilyen sorrendben vett hányadának (*exchange rate deviation index*) nagysága azt indikálja, hogy az oroszországi átlagárak nemzetközi összehasonlításban véve nagyon alacsonyak, azaz a rubel árfolyama alulértékelt. Az utóbbi évek látványos – de alacsony bázison végbement – növekedése ellenére 2002-ben a GDP az 1990-es érték mindössze 74%-át érte el. E közben az oroszországi GDP szerkezetében is jelentős átstrukturálódás ment végbe: a bruttó hazai termék 60%-át a szolgáltatások adják. Figyelemre méltó, hogy az agrárium súlya kétszer akkora a foglalkoztatásban, mint a GDP-hez való hozzájárulásában. A Goszkomsztat számításai szerint 2003-ban 7,3%-kal nőtt a bruttó hazai termék Oroszországban. A 2004-es költségvetést 5,2%-os GDP-növekedésre alapozták, bár 2004. januárjában 5,5%-ra módosították az előirányzatot.

2.2. Ha a rejtett gazdaság működését is számításba vesszük, sokkal szélesebb bázist kapunk. A Goszkomsztat szerint ugyanis a kilencvenes években és az új évezred első éveiben az oroszországi árnyékgazdaság teljesítménye a GDP 20-25%-ának volt megfelelő (termelési oldalról kalkulált érték), ám az oroszországi és a nyugati elemzők többsége ezt 40-50%-ra becsüli.

3. Makrogazdasági stabilizáció

Az 1998 óta tartó eredményes makrogazdasági stabilizáció alapvetően a fegyelmezett fiskális és monetáris politikának, a sikeres árfolyam-politikának (nevezetesen az alulértékelt rubelnek) és a kedvező világpiacon olajáraknak köszönhető. E két utóbbi komponens súlya kvantifikálható viszonylag a legbiztonságosabban. Az *Economist Intelligence Unit* kalkulációi szerint a reál effektív árfolyamindex tízszázalékos felértékelődése 1,4 százalékponttal csökkent a GDP növekedését, míg a hordónkénti nyersolajár egy dolláros csökkenése a bruttó hazai termék reálnövekményének 0,4 százalékpontos redukcióját eredményezi. Erős a függőségi viszony a föderáció központi költségvetésének bevételi oldala, valamint az export- és importvámbevételek között. 2000–2001-ben eme ráta 20% fölé emelkedett, míg 2002-ben csökkenés mutatkozott (17,4%). A 2004-es költségvetés unikalitása, hogy bevételi oldalról 22 dolláros (urali) nyersolajárral számoltak, míg a kiadási sorokban húszdolláros hordónkénti értéken terveztek, ezzel biztonsági faktort építve a büdzsébe.

3.1. Változatlanul optimisták a nemzetközi kőolajpiaci várakozások. 2003-ban a nyersolaj hordónkénti ára öt dollárral múlta felül a kormányzati előrejelzéseket. Kedvezően hat az orosz pozícióra az iraki, venezuelai és nigériai szituáció, illetve a világgazdaság folytatódó élénkülése – bár a kínálat nem indokolja a magas olajárakat. Oroszország jelenleg a világ egyik legbiztosabb olajszállítója, mert a Közel-Keleten leghamarabb 2004 nyarán normalizálódik a helyzet. Ráadásul az OPEC várhatóan 2004. április 1-től napi 23,5 millió hordóra csökkenti a kitermelési összkvótát. Tovább serkenti Oroszország ambícióit, hogy az Egyesült Államok gazdasága a vártnál nagyobb mértékben bővíthet 2004-ben, ez viszont Oroszország számára addicionális exportlehetőségeket jelent. Nem kétséges, hogy ez a faktor marad a gazdaság locomotívja.

3.2. A kedvező kőolajárak eredményeképpen Oroszország nemzetközi tartalékai rekordmértéket öltenek, és úgy tűnik, nem várható az akkumuláció lassulása. De a beáramló devizabevé-

telek gyors növekedése a pénztömeg gyarapodásához vezet, azaz inflációs hatású. A központi bank monetáris politikájának egyszerre két – egymásnak ellentmondó – célkitűzést kell szem előtt tartania, illetve kezelnie: egyrészt mérsékelni az inflációt, másrészt megakadályozni a rubel túlzott reálfelértékelődését. Ez utóbbi direktíva egyre csekélyebb sikerrel teljesül: 2003-ban majdnem 8%-os (2,3 rubeles) nominális és 18,6%-os reál értelemben vett erősödés következett be a dollárral szemben. A növekvő dollárbeáramlás következtében – az eddig példátlan jellegű jegybanki intervenció, majd a Kaszjanov-kabinet menesztésének hírére bekövetkezett gyengülés ellenére – hároméves csúcson áll a rubel. Ha 2004-ben további 13%-os nominális erősödés következik be – vagyis 26 rubel/dolláros árfolyam alakul ki – és 10%-os inflációval kalkulálunk, akkor a rubel dollárhoz viszonyított reálárfolyama a krízis előtti szinttel lesz ekvivalens. Az infláció mérséklődésének megítélése nem egyértelmű, a fogyasztói kosárban kisebb súllyal szereplő (fizetett) szolgáltatások (2002-ben 16,3%) ára 2000 és 2002 között jóval nagyobb mértékben emelkedett, mint az általános infláció, ekképpen a közműszolgáltatások, a fűtési díj és a közlekedés is. A 2003–2005-ös időszak kormányprogramja 2004-re 8-10, 2005-re 6-8%-os inflációval számol. Az 1998-as válság óta, 2001 kivételével, az ipari termelői ár-index meghaladta az inflációt, bár 2002-ben minimális, mindössze 200 bázispontos különbség mutatkozott.

3.3. Túl hosszú ideig nyújtott támaszt az alulértékelt rubel következtében kialakult importhelyettesítés. Tartós versenyképesség árfolyam-politikai eszközökkel sem az exportoldalon, sem a hazai termelés elősegítése érdekében nem tartható fenn. Ám úgy tűnik, ez az időszak véget ér(t). A rubel felértékelődése arra ösztönzi a vállalatokat, hogy csökkentsék költségeiket, s fejlett technológiák alkalmazásával növeljék versenyképességüket; a jelenlegi folyamat árt a régi gazdaságnak, ám stimulálja a gazdaság szerkezeti átalakulását. (Oroszország határozott célja, hogy 2007-re megvalósítsa a rubel teljes konvertibilitását.)

3.4. Oroszország pénzügyminisztériumának adatai szerint 2003 januárjában a külső adósság 122,1 milliárd dollárra rúgott, amely jelentős csökkenés a 2000. január elsejei 158,4 milliárdos állapothoz képest. 2003 végére 27%-ra apadt a GDP-hez viszonyított államadósság. 2004-ben körülbelül 16 milliárd dollár tartozás válik esedékessé. 2003 után a 2004–2005-ös és a 2008-as esztendőök az esedékes törlesztési csúcsévek. Főként – a fentiekben már artikulált – exogén tényezőknek köszönhetően a külső adósságok határidőre történő törlesztése nem okoz gondot, sem a gazdaság egésze, sem a költségvetési politika számára. Bizonyítékul szolgál, hogy Oroszország felajánlotta a Nemzetközi Valutaalapnak, hogy tartozásait 2008. helyett már 2006-ig visszafizeti, s nem folyamodik újabb IMF-hitelhez.

3.5. 2004 januárjában Oroszország 103,5 milliárd rubeles stabilizációs alapot hozott létre. Az alap célja, hogy ellensúlyozza az árupiaci árváltozások adósságtörlesztésre kifejtett, esetleges negatív hatásait. A pénzügyminisztérium korábban úgy tervezte, hogy a 2003-as költségvetési szufficitből 80-90 milliárd rubelt transzferál az alapba. A stabilizációs alap a kormány 2002-ben felállított tartalékalapját váltja fel, amelynek fő feladata az volt, hogy csillapítsa a 2003-as külső adósságtörlesztési csúcsot. 2004. január 1-i állapot szerint a kormányzati tartalékalap 255 milliárd rubeles bázissal bír; ez tartalmazza az állami vagyon privatizációjából származó bevételeket és az előző évek költségvetési többleteit is.

3.6. 2003 októberében a Moody's Investors Service befektetésre ajánlottra javította a külföldi valutában jegyzett oroszországi államkötvények besorolását. A döntést az orosz kormány szigorúbb költségvetési politikájával (ennek jelentős komponense a GDP-hez viszonyított kiadások csökkentése, ami nagymértékben azért válhatott lehetővé, mert a közszférában dolgozók béremelkedését az aktuális inflációs ráta alatt sikerült tartani) és a stabilizációs alap létrehozásával indokolta. Az általános preconcepciók ellenére, amely szerint – a Jukosz társaság körüli bizonytalanságok és retorzív intézkedések következtében – rövid távon nem számíthatunk ha-

sonló felminősítésekre, 2004. január 27-én a Standard and Poor's a hosszú lejáratú szuverén rubeladósságot „BB+”-ról „BBB-”-ra emelte. A Fitch Ratings továbbra sem tervez hasonló lépéseket, mivel a föderáció jelentős mértékben függ a kőolaj- és földgázpiac alakulásától, és az ország nem ment még át úgy egy teljes olajárcikluson, hogy ne ütközött volna pénzügyi nehézségekbe. Oroszország felminősítése egyrészt az intézményi befektetők jelenlétének erősödését eredményezheti, másrészt a föderáció kedvező hitelfelvételi kondíciók mellett jelenhet meg a nemzetközi tőkepiacokon. Harmadsorban a szuverén adósságbesorolás javulása maga után vonja az oroszországi társaságok felminősítését, amely következtében szintén előnyös feltételekkel valósítható meg a forrásbevonás a nemzetközi hitelpiacon. A legjelentősebb hatás az oroszországi részvényt piacon várható. Jelenleg inkább rövid távú, spekulatív investíciókra számíthatunk: sok befektető megkérdőjelezi az általános gazdasági növekedés fenntarthatóságát, valamint legalább kivárja a 2004. márciusi elnökválasztást és esetleges gazdasági-politikai konzekvenciáit.

3.7. A belső államadósság állampapírokban fennálló része 2004. január 1-én 663,67 milliárd rubelt tett ki, s ez a 2003. január 1-i állományhoz (654,70 Mrd RUR) képest 8,97 milliárd rubeles (1,37%-os) növekedés. Jelentős változások történtek a belső államadósságot képviselő instrumentumok piacán. Helyreállt a piaci szereplők bizalma, letisztult az állampapírpiac infrastruktúrája és normatív szabályozása. Mindez a piac likviditásának javulásához, illetve a pénzügyi instrumentumok volumenének gyarapodásához vezetett – noha az adósságpiac kapacitása és likviditása jelenleg még eléggé korlátozott.

3.9. A fentiek egyöntetűen alátámasztják, hogy a jelenlegi szituációban még a legkedvezőtlenebbnek vélt kőolajpiaci scenárió esetén sem számíthatunk az 1998. augusztusi krízishez hasonló dominóeffektusra.

4. A GDP térbeli koncentrációja – regionális diszparitások

A kilencvenes évek gazdasági és politikai változásai különböző mértékben érintették a föderáció régióit, ezzel tovább mélyítették az egyes területek közti gazdasági-társadalmi különbségeket. 2001-ben az egy főre jutó bruttó regionális termék (GRP) alapján a leggazdagabb és a legszegényebb szubjektum közötti különbség 36,7-szeres volt. Az óriási regionális eltéréseket illusztrálja, hogy mindössze négy szubjektum – Moszkva, Szentpétervár (szövetségi városok), illetve a Jamalo-Nyenyec és a Hanti-Manszi Autonóm Körzet – felelős az oroszországi GDP 34, az állótőke-beruházások 31 és a megtermelt profit 60%-áért. A 145 milliós Oroszország 7%-át kitevő Moszkva állította elő 2002-ben a GDP 21%-át. Ez további koncentrációt jelent az 1997-es 14%-hoz képest. De a tercier szektor termelésének 75%-át Moszkvában hozzák létre, s az oroszországi kisvállalkozások egynegyede szintén ott működik. 2002-ben az állótőke-beruházások 11,7%-a a fővárosban összpontosult. A GDP erőteljes koncentrációja azt mutatja, hogy az egyes szubjektumoknak eltérő mértékben sikerült bekapcsolódnuk a világgazdaságba.

4.1. A gazdag szubjektumokat alapvetően két csoportra oszthatjuk.

4.1.1. Az elsőt a természeti erőforrásokban gazdag, (általánosságban) alacsony hozzáadott értékű, jól exportálható (kompetitív) termékeket produkáló régiók alkotják. Azonban ezen területek jóléte valószínűleg ennél kisebb mértékű. Egyrészt a jelentős mamutvállalatok (mint a Gazprom, a Lukoil, a Jukosz stb.) Moszkvában vannak bejegyezve, s a nyereségüket is ott főlik le. Másrészt az egy főre jutó magas értékek részben az alacsony lélekszámnak köszönhetők. Harmadrészt pedig a béreknek ellensúlyozniuk kell a gyakran szerfelett zord klimatikus viszonyokból eredő többletkiadásokat is, a magas megélhetési költségeket. A létminimum szintje az európai terület legészakibb részén, Szibériában, illetve a Távols-Keleten a legmagasabb.

4.1.2. A jómódúak másik csoportjába a legfejlettebb, általában a centrális fekvésű régiók tartoznak. Ezek többnyire központi szerepű nagyvárossal bírnak. Ezen szubjektumokban gyorsan zajlottak le a szerkezeti változások, a befektetésbarát politikát folytató reformista vezetés pedig óriási előrelépéseket tett a terciér szektor fejlesztésében. Különlegességük, hogy az árszínvonal – Moszkva kivételével – meglehetősen nyomott, és nem sokban különbözik a szegényebb, de hasonló fekvésű régiókéétól.

4.2. A rossz(abb)ul teljesítő régiókat szintén kétfelé válogathatjuk.

4.2.1. Az egyik csoportba az észak-kaukázusi és dél-szibériai, főleg a mezőgazdasági jellegű, konzervatív vezetésű köztársaságok, illetve autonóm körzetek tartoznak. A geostratégiai szempontból kiemelten fontos Észak-Kaukázus jelenlegi politikai instabilitása szintén kedvezőtlen hatással van a regionális gazdaságra.

4.2.2. A szegény régiók másik részét a Moszkva körüli erősen iparosított övezet szubjektumai alkotják. Ezen régiók iparát elkerülték a szerkezeti változások és a beruházások. Gyakran nagy részarányal, meghatározó szerepet tölt be a katonai-hadiipari komplexum. Nem rendelkeznek olyan nagyvárossal, amely a strukturális átalakulás területén úttörő szerepet vállalt és húzó hatást gyakorolt volna. A leginkább sújtott ágazatok a gépgyártás, az élelmiszeripar és főként a könnyűipar volt. A hadiipar a konverziós programoknak esett áldozatául, a korábbi állami megrendelések jelentős részének elvesztésével.

5. Az ipari termelés dinamikája és az ipar szerkezetének sajátosságai

5.1. A kilencvenes években bekövetkezett világgpiaci nyitás, az egységes szovjet és KGST-piac felbomlása, a vertikális (ágazati) és horizontális (regionális) munkamegosztás dezintegrációja, a gradualitást nélkülöző sokkterápia drámai visszaesést eredményezett az orosz ipari *output*-ban. Az árliberalizáció a korábban alacsony szinten tartott anyag- és energiaköltségek emelkedését, illetve a nyersanyagsektor nyereségességének növekedését eredményezte. A megemelkedett termelési anyagköltségek, az erőteljesen megrágult belső szállítási díjak az alacsony termelékenységű, gyenge versenyképességű, de nagyobb hozzáadott értékkel bíró, technológiaintenzív feldolgozóipari, gépipari volumen beszűkülését, s egyidejűleg a csekély feldolgozottságú, relatíve alacsony termelési költségigényű termékek részarányának emelkedését idézte elő. (Ez természetesen az exportszerkezet alakulására is rányomta bélyegét.) 2002-ben az ipari termelés az 1990-es érték mindössze 61,8%-át adta. A legkritikusabb a gépgyártás (50%), a fa- és papíripar (47%), az építőanyag-ipar (40%) és a könnyűipar (16%) helyzete.

5.2. Ennek megfelelően a kapacitáskihasználtság a fűtőanyagiparban és a kohászatban alakult a legkedvezőbbben. Egyes termékek, mint például a növényvédő szerek, a festékek, a gyapjúszövet tekintetében ez mindössze 20% körüli, de a traktorgyártásban a kapacitások mindössze 10%-át használták ki 2002-ben.

5.3. Látható, hogy számottevő tartalék áll kihasználatlanul, bár e kapacitások nagy többsége korszerűtlen gépekkel és munkaeszközökkel termel(ne). A termelőberendezések elöregedését szemlélteti, hogy míg 1970-ben a húsz évnél idősebb berendezések részesedése mindössze 8,3, 2001-ben már 41,6%. A technikai bázis átlagéletkora ennek megfelelően napjainkban húsz év. Pozitív jel, hogy az elmúlt években a technológiaiimport egyre jelentékenyebb Oroszország behozatalában.

5.4. A nagy profitrátát garantáló fűtőanyagsektor kedvezményezett helyzetbe került. Az álló-tőke-beruházásokban átstrukturálódás következett be az alapanyagipar javára: amíg a fűtőanyagipar részesedése az 1990-es 32,3%-ról 2002-re 48,2-re gyarapodott, addig a gépgyártás

és fémfeldolgozás súlya 23,1-ről 7,5%-ra zuhant. Emellett a külföldiek beruházásai is hozzájárulnak az aránytalanságokhoz.

5.5. A nemzetgazdaság összes iparágában található olyan terméket, amelyből Oroszország világméreteken is a legjelentősebb előállítók közé tartozik. Oroszország a világ legnagyobb földgáztermelője: 2002-ben – megelőzve az Egyesült Államokat – a világtermelés 22,7%-át adta. A kőolajtermelésben Szaúd-Arábia után a második, s a világtermelés egytizedét biztosítja. Szintén az élmezőnyhöz tartozik a kőszénbányászatban és az olajtermék-előállításban. Hosszú évek óta a világ öt legnagyobb fűrészáru-, öntöttvas- és acéltermelője között van.

5.6. A veszteséges vállalatok aránya 2002-ben meghaladta a 43%-ot. Statisztikai adatok szerint a szénbányászati (55,0%), a fa- és papíripari (59,0%), valamint a könnyűipari vállalkozások (52,1%) helyzete a legrosszabb. A legkedvezőbb a kőolaj-finomító szektoré (20,9%).

5.7. 2000-ben 9,8, 2001-ben 5,9, 2002-ben pedig 8,4%-os volt már a termelékenység növekedése az iparban. Ez azt jelenti, hogy 1998 és 2002 között 38,1%-os javulás következett be, s ezzel az 1991-es szint fölé sikerült kerülni. Az iparban foglalkoztatottak létszáma és az ipari termelés volumene 2002-ben egyaránt 61,8%-a volt az 1990. évinek.

5.8. A 2000 és 2003 közötti nagyarányú béremelkedés a termékegységre jutó munkaerőköltségek növekedését eredményezték. Az egységnyi munkaerőköltség emelkedése a fűtőanyag-iparban volt a leglátványosabb.

5.9. 2000-ben 11,9, 2001-ben 4,9, 2002-ben 3,7, 2003-ban pedig 7%-kal nőtt az ipari termelés. Az elmúlt esztendőben a legdinamikusabban a gép- (9%), az olajipari (9,3%) és a vaskohászati (8,9%) *output* bővült.

6. Strukturális és intézményi reformok, a pénzügyi szektor jellemzői

A világpiacon olajármozgás, illetve a reál effektív árfolyamindex változása és a reál GDP alakulása között mérhető elaszticitással szemben sokkal nehezebben meghatározhatók a tágran értelmezett strukturális és intézményi reformok területén elért eredmények. A 2000–2001-es években megkezdődött reformok után a 2002–2003-as periódus lassulást hozott, feltehetően a választások és az egyre erősödő ellenérdekek következtében. Másrészről bizonyos területeken a szükséges jogi háttér megteremtését követően hosszú implementáció várható. Ráadásul az elmúlt időszakban nem körvonalazódott egyértelműen, vajon Vlagyimir Putyin elnök gazdasági tanácsadójának, Andrej Illarionov radikális, German Gref gazdaságfejlesztési és kereskedelmi miniszter mérsékelt liberalizációs politikáját vagy Alekszej Kudrin pénzügyminiszter lassú reformlépéseit támogatja. A Kaszjanov-kormány feloszlata is e kérdést feszegeti: Merre halad az új gazdasági kurzus? A stabil politikai bázis felállítása csupán elengedhetetlen eszköz a – radikális – reformok késlekedés nélküli folytatásához, vagy Putyin további hatalmi aspirációiról van szó?

6.1. Kétségtelen, hogy a putyini éra leglátványosabb előrelépése az adóreformok területén realizálódott.

6.1.1. A 2004-es esztendő hatályos adóváltozásai a lakosság többsége számára a terhek további csökkenését jelentik. A 2001-ben bevezetett, egykulcsos, úgynevezett lapos, 13%-os személyi jövedelemadó nem változik. Viszont a lakásépítéssel és -vásárlással kapcsolatos adólevonások maximális mértéke a korábbi 600 ezer rubelről egymillióra emelkedett. Az intézkedés célja az ingatlanpiaci, az építő- és az építőanyag-ipari kereslet élénkítése. A szociális jellegű adóvisszaigénylések felső határa 25 ezer rubelről 38 ezerre nőtt. 2004. január 1-től az eladásokat terhelő 5%-os adó megszűnik. A korábban a regionális büdzséket gyarapító adónem 2003-ban 56 milliárd rubel (1,96 milliárd dollár) bevételt jelentett. Ebből nagyjából húszmilliárd rubelt Moszkvában, hatmilliárdot Moszkva megyében s ötmilliárdot Szentpéter-

váron gyűjtöttek be. Így csupán e három szubjektumban jelenthet egyensúlyi problémát a változtatás. A földgáz 15%-os jövedéki adóját ugyancsak eltörölték.

6.1.2. A vállalati szféra számára a legjelentősebb változás, hogy 2004. január 1-től 18%-os általános forgalmi adó van érvényben a megelőző év 20%-os kulcsa helyett. Az Oroszországi Föderáció Pénzügyminisztériuma szerint a forgalmi adó 2%-os csökkentése révén legalább 100 milliárd rubellel gazdálkodhatnak a vállalatok. E felszabaduló forrásokat a termelőkapacitások megújítására fordíthatják. 2005-re további 2%-os csökkentést terveznek, bár ebben az esetben több mint valószínű, hogy megszűnik a 10%-os kedvezményes adókulcs. (Ezt például a gyógyszerek esetében alkalmazzák jelenleg.) A költségvetés bevételi oldalát nagymértékben meghatározó kőolaj- és földgázkitermelő társaságok terhei viszont nőnek. Az ásványkincskitermelést sújtó adó a földgáz esetében a korábbi ezer köbméterenkénti 32 helyett 107 rubelre, a kőolaj tekintetében pedig a tonnánkénti 340-ről 347 rubelre emelkedik. Az előzetes számítások szerint ez 30 milliárd rubel pótlólagos bevételt jelenthet a büdzsé számára. Növekszik a társasági vagyoadó, az eddig hatályos maximálisan 2%-os adókulcsot 2004-től a régióknak lehetőségük van 2,2%-ra emelni. Ekképpen a vállalatoknak körülbelül 160 milliárd rubelt kell ilyen címen befizetniük 2004-ben. A 2002-ben 35-ről 24%-ra csökkentett társasági nyereségadó szintje nem változik. Az egységes szociális adó csökkentéséről szóló tárgyalások a társadalombiztosítási reformmal összhangban 2004-ben tovább folytatódnak. A kormány kész 30%-ra mérsékelni a jelenleg 35,6%-os elvonást, noha az oroszországi vállalatok többsége 18-20%-os kulcsot tart elfogadhatónak. E neuralgikus kérdés kezelése híján kevésbé tekinthető sikeresnek a reformfolyamat.

6.2. A bankrendszer kétségkívül sokkal jobb állapotban van, mint 1998-ban, ám jelentős lépéseket kell tenni, hogy a hatékony pénzügyi közvetítés a diverzifikált gazdasági fejlődés komponense lehessen. Milyen fejlődésen ment át az oroszországi bankszektor, és mely problémák a legmeghatározóbbak?

6.2.1. Alapvető akadály, hogy Oroszországban még mindig túl magas a hitelintézetek száma. Igaz, ez a szám az 1995. január 1-i 2456-ról 2004. február elejére 1330-ra csökkent, ám 1999 vége óta (1349) csak minimális a változás.

6.2.2. Az oroszországi hitelintézetek többsége kicsi és alultőkésített, bár az olcsó források következtében javult a kapitalizáció; ez jelenleg a GDP 6%-ának felel meg. A központi bank adatai szerint 1999. január 1-én 70 hitelintézet együttesen 41 milliárd rubeles (2 Mrd USD) negatív saját tőkével bírt, szemben a bankrendszer 3,7 milliárd dolláros kapitalizációjával. A bankrendszer konszolidációját, illetve restrukturálását elősegítő 1999 márciusában létrehozott ügynökség, az ARKO, és a februárban, illetve júliusban hatályba lépő banktörvények következtében a negatív saját tőke problematikája eltűnt, de a hitelintézetek száma mindössze 150-el csökkent a tervezett 400 helyett. Ráadásul az ARKO-ba allokált összegek sok esetben nem a megfogalmazott célok érdekében kerültek felhasználásra.

6.2.3. Általános jellemző a fejletlen fiókhálózat. 2004. február 1-én az 1330 hitelintézet összesen 3218 fiókból álló hálózatot működtetett – egy hitelintézetre átlagosan 2,42 fiók jutott. Amíg a hitelintézetek többsége – fiókhálózat nélkül – egyetlen kirendeltségből áll, addig a Szberbank egymaga a fiókok 32,4%-ával rendelkezik (1044).

6.2.4. A hitelintézetek csaknem fele Moszkvában és a moszkvai régióban működik. De nemcsak térben jelentős a koncentráció, hanem az eszközállomány tekintetében is. Az Oroszországi Föderáció Központi Bankjának 2004. január 1-i felmérése szerint az öt legnagyobb eszközállománnyal rendelkező hitelintézet – amely összesen 1155 fiókkal bír – a bankszektor összes eszközének 42,86%-át adja. Jelentős az állami tulajdonú bankok dominanciája, különösen a Szberbank és a Vnyestorgbank szerepe. A Szberbank kulcsszerepét mutatja, hogy a

bankszektor aktíváinak 27, a saját tőke 19, míg a lakossági bankbetétek 67%-ával rendelkezik (2003. október 1.); a hitelintézet kedvezően profitál az implicit állami garanciából. A Szberbank a vállalati szektornak nyújtott nagy volumenű hitelek elsődleges forrása. A bankok között fennálló bizalmatlanság gátja a kisebb pénzügyintézetek szindikált hitelezéseinek.

6.2.5. A külföldi bankok oroszországi szerepvállalása még mindig nagyon csekély. A 2004. február 1-i statisztikák szerint mindössze 32 százalékosan külföldi tulajdonú bank tevékenykedik a föderáció területén – jóllehet 1999 végén e szám mindössze 20 volt. 2001 végétől a külföldi bankok is nyithatnak fiókot Oroszországban. 2002 februárjától a külföldiek oroszországi bankalapításához szükséges minimális sajáttőke tízmillió euróról ötmillióra, a hazai bankok esetében alkalmazott követelményeknek megfelelő szintre csökkent.

6.2.6. A pénzügyi-ipari csoportok, az oligarchikus struktúra szerepe továbbra is komoly. Nagy számban működnek a hatalmas pénzügyi-ipari csoportok tulajdonában olyan bankok, amelyek szinte kizárólag az oligarchák ügyleteivel foglalkoznak (*treasury*-funkció).

6.2.7. Jelentéktelen a bankhitelek aránya az állótőke-beruházásokban: 2002-ben mindössze 3,9%-os volt. A reálgazdaságba kerülő hitelállomány csupán a GDP 15%-ával egyenlő.

6.2.7. A lakossági betétek átlag 70%-a rubelalapú, míg a hitelek tekintetében jelentős restrukturálódás következett be: az 1998 végén még 52,8%-os hányad 82,2-re változott a 2003. december 31-i zárásig. A hazai nem pénzügyi vállalatok esetében a külföldi valutában denominált hitelek az utóbbi négy évben 32-34%-os részesedéssel szerepeltek, 1998 végén ez még majdnem 67%-ot reprezentált.

6.2.9. A jövedelmezőségi mutatók a bankszektor nyereségességében végbement pozitív változásokat tükröznek. A saját tőkearányos nyereség (ROE) 2000-ben 8,0, 2001-ben 19,4 majd 2002-ben 18%-os jövedelmezőségről tanúskodott. A hányados meredek emelkedése mindezekelőtt a 2002. január 1-től hatályos társasági nyereségadó-változásnak köszönhető. E szerint egységes, 24%-os adózási kötelezettség terhel minden vállalatot. Korábban a hitelintézeteket 43, míg a nem pénzügyi társaságokat 35%-os adóteher sújtotta.

6.2.10. A rossz hitelek aránya az összes hitel százalékában az 1998-as 30,9%-ról 2002-re 11,4-re csökkent.

6.2.11. A háztartások megtakarításai a GDP mindössze 10%-át reprezentálják, ellenben a megtakarítások egyre nagyobb hányadát tartják banki betétben. Az 1998. első félév végi adatokhoz képest 2003 első negyedévének végére a betétek reálértékben 31,9%-kal nőttek. A „matrac alatt tartott pénzt” 2004 elején 37,6 milliárd dollárnak megfelelő (az eurót is magában foglaló) összegre becsülik Oroszországban, bár egyes amerikai szakértők 40-80 milliárd dollárra értékelik. Tovább növeli a bizalmat, hogy 2003 decemberében az elnök aláírta a természetes személyek banki betétbiztosításáról szóló törvényt.

6.2.12. A transzparencia hiánya gátolja a további fejlődést. Jóllehet a korábbi elképzelések szerint már 2004 elején meg kellett volna történnie az átállásnak az oroszországi számviteli standardról az IFRS-re (*International Financial Reporting Standard*), ezt 2006–2007-re használták. 2002 márciusában a központi bankban jelentős személycserék történtek, de ennek ellenére a bankrendszer további reformja blokkolva van.

6.3. A természetes monopóliumok terén hosszú késés után indult meg a reformfolyamat, lassú implementáció várható.

6.3.1. 2001 júliusában Mihail Kaszjanov miniszterelnök jóváhagyta a villamosenergia-ipar reformját, a JeESz villamosipari holding restrukturálását, illetve monopóliumának lebontását célzó 8-10 éves, hosszú távú programot, ám érdemi előrelépések csak 2003-ban indultak meg.

A 2003 márciusában elfogadott és áprilisban életbe lépett törvénycsomag biztosítja az energiaszektor reformjának jogi bázisát. Ezt követően júniusban a 2003–2005-ös periódusra vonatkozó részletes tervet hagyott jóvá a kormányzat. Ily módon leválasztják az áramtermelést és -értékesítést (a kompetitív szegmenseket), míg a távvezeték-hálózat és a diszpécserközpont állami kontroll alatt marad. Arra törekszenek, hogy 2006-ig a nagykereskedelem, 2008-ra pedig a kiskereskedelem is teljesen liberalizálttá váljon. A reformfolyamat egyik célja a tőkebevonás az oroszországi villamos iparba.

6.3.2. 2001 májusában Mihail Kaszjanov jóváhagyta a vasúti rendszer átszervezésére vonatkozó tervet, ám a program végrehajtása lassan halad. E szerint első lépésben leválasztották a vasúti minisztériumról az üzemeltetés funkcióját (a szabályzó funkció megmarad), amely átkerült az újonnan alapított, teljesen állami tulajdonú OAO RZsD-be (2003. október); valamint új díjszabási rendszert hoztak létre. A folyamat nehezebbik része csak ezután következik. A második szakaszban, 2005-ig további funkcionális leányvállalatokat hoznak létre, végül a 2006-tól 2010-ig tartó ciklus a privatizálás időszaka lesz. 2004. február közepén a Világbank 500 millió és egymilliárd dollár közötti hitel nyújtását ígérte az RZsD számára, ha a társaság egy öttől tíz évig terjedő intervallumra szóló reorganizációs tervet és ahhoz kapcsolódó befektetési és modernizációs programot nyújt be – természetesen kormányzati garanciával.

6.3.3. Megtorpant a Gazprom termelési, eladási és szállítói tevékenységeinek szétválasztását célzó, a konszern pénzügyi folyamatainak átláthatóvá tétele, illetve a termelékenység növelése érdekében tervezett reform. Megoldásra vár a Gazprom-részvények piacának mesterséges kettéosztottsága, hogy a devizakülföldiek a rezidensekkel azonos kondíciók mellett vásárolhassák eme részvényeket. Jelenleg a külföldi befektetők csak a londoni tőzsdén, letéti jegyek formájában forgalomban lévő 4,42%-nyi Gazprom-részvényhez juthatnak. E prohibíció következtében a társaság kapitalizációja – bizonyított készleteihez képest – irreálisan alacsony.

6.4. 2001. október 30-án életbe lépett az új földtörvény, amely biztosítja a városi és ipari földterületek adásvételét a belföldi és a külföldi állampolgárok számára. 2002 júliusában elfogadták a termőföldek adásvételéről szóló törvényt, s ennek nyomán 1917 óta először vált ismét legálissá a mezőgazdasági földterületek forgalma. A jogszabály kizárja a külföldi természetes, külföldi jogi és hontalan személyek termőföldhöz jutását, illetve azon oroszországi jogi személyeket is, amelyekben külföldi természetes, külföldi jogi és/vagy hontalan személyek 50% feletti tulajdonrészrel rendelkeznek. Számukra a földhasználat bérleti szerződés keretében engedélyezett, de ez is maximálisan 49 évre. A jogszabályba számos féket építettek, amely korlátozza a tulajdon likviditását. Az egyes szubjektumok önállóan dönthetnek arról, hogy a hatályba lépést követő tíz éven belül mikor indítják el, és milyen sebességgel hajtják végre a privatizációt, valamint milyen lesz a kialakuló birtokkoncentráció. Ezentúl a regionális és helyi hatóságokat elővételi joggal ruházzák fel, illetve a nem megfelelő művelés esetén visszaperelhető a tulajdon. Mindezeket – és a hiányos institutionális hátteret – figyelembe véve lassú változás várható.

6.5. A 2001 júniusában elfogadott új privatizációs törvény szerint ezentúl nem szükséges az Állami Duma jóváhagyása az éves privatizációs programhoz. A privatizálásra szánt vállalatok listáját egyszerűen az éves költségvetési törvény mellékleteként terjesztik elő. (Azonban a Duma fenntartja azon jogát, hogy a természetes monopóliumok magánosításáról döntsön.) 2002 decemberében a kormány eldöntötte, hogy eladja a Lukoilban lévő 5,9%-os részesedést. A privatizációt már 2002. augusztusra meghirdették, de a kedvezőtlen ajánlatok miatt elhalasztották. 2003. november végén a vagyoniügyi minisztérium bejelentette, hogy a megfelelő időpontban szándékában áll eladni a Lukoilban meglévő további 7,6%-os részesedését is. Ugyancsak 2002 decemberében értékesítették a Szlavnyeftyben meglévő 75%-os állami részesedést a Szibnyefty-TNK konzorciumnak. 2003 júliusában a kormány elfogadta a 2004–

2006-os periódusra vonatkozó privatizációs tervet. E szerint előreláthatólag 2004 végéig értékesítik a 25%-nál kisebb, 2005 végéig a 25 és 50% közötti állami érdekeltségeket, majd 2006-ban megválnak a többségi tulajdonú vállalatoktól is. Így 2008-ra a privatizáció teljesen befejeződik. Jelenleg a magánszektor részesedése a GDP-ből 70%-os. 2002-ben a (kumulált) privatizációs bevételek elérték a GDP 4,5%-át.

6.5.1. Bár 2003. december végén az oroszországi számvevőszék illetékese bejelentette, 2004 folyamán szándékukban áll felülvizsgálni, vajon törvényes keretek között zajlott-e bizonyos nagyvállalatok privatizációja az elmúlt tíz évben, nem kell tartani radikális revíziótól. Ezzel szemben az adóellenőrzés területére kiterjedő vizsgálatok sora várható. A szóban forgó oligarchák a Jukosz-ügy kapcsán már 2003 novemberében megértették, hogy határvonalat kell húzni az üzleti világ és a hatalom között. Minden valószínűség szerint a Jukosz-jelenség lokális ügy marad, ám az üzleti szféra és az állam újfajta együttműködésére van szükség.

6.6. Minimális az előrelépés a közigazgatási reform területén. A középtávú társadalmi és gazdaságfejlesztési program (2003–2005) egyik legfőbb törekvése a hatékony államigazgatási struktúra kialakítása, illetve a közigazgatási reform megvalósítása, azaz a végrehajtó hatalom szerkezetének optimalizálása, a szakmai színvonal növelése, a teljes transzparencia megteremtése a jogszabályok kidolgozása során és a közbeszerzések kizárólag pályázati úton való megvalósítása. A bürokratikus-oligarchikus kapitalizmus (a korrupció, az erőteljes lobbiság, a gazdasági bűnözés) blokkolja a gyökeres strukturális változásokat, a pénztőke sikeres allokációját. Eme tényezők jelentik a kis- és középvállalati szektor fejlődésének egyik alapvető korlátját: nemcsak a megfelelő állami támogatási módozatok hiányoznak (különösképpen a terciér szektorban), hanem azok „biztonságos” elosztási-felhasználási csatornái is.

6.6.1. Egy 2002 májusában készült moszkvai tanulmány szerint Oroszországban évente mintegy 40 milliárd eurónak megfelelő kenőpénzt fizetnek ki. A Transparency International felmérése szerint tovább erősödött az oroszországi korrupció szintje. A világ 133 országára kiterjedő vizsgálatban 2003-ban Oroszország Mozambikkal azonos pontszámmal (2,7) a 86-87. helyen végzett. A 2001-es felmérés, amelyben csupán 91 ország vett részt, 2,3-es átlagot definiált; ekkor a 79. helyet sikerült teljesíteni. (A tudományos kutatók, az üzleti szféra képviselői, valamint a kockázatelemzők felméréseire és értékeléseire alapozott index 1 és 10 közötti értéket vehet fel a totálisan korrumpált és a teljesen tiszta közélet jelzésére.)

7. Oroszország külkereskedelme

7.1. Az IMF kalkulációi szerint a Szovjetunió felbomlása óta Oroszország a világ áruexportjából 2% alatti részesedéssel bír. Ezzel a világ 17. legjelentősebb exportőre. Az áruimport tekintetében egyetlen évben sem sikerült az 1%-os küszöb fölé kerülni. 2002-ben Oroszország behozatala alig tíz százalékkal haladta meg a lengyel értéket: az orosz piac valójában csak potenciálisan hatalmas. Nem elhanyagolandó tény a külkereskedelmi mérleg állandó aktívuma, bár a FÁK-relációban az 1995–1996-os években hiány keletkezett.

7.2. A teljes orosz áruforgalom GDP-hez viszonyított hányada az elmúlt években Németországhoz hasonló adatokat eredményezett, messze túlszárnyalva Japán és az Egyesült Államok külgazdasági nyitottságát. Az utolsó összehasonlításkor alapul vehető évben, 2001-ben Oroszország 50,64, Németország 57,62, az Egyesült Államok 18,99, Kína pedig 44,32%-os mutatóval rendelkezett.

7.3. Az oroszországi ipari termelés szerkezeti deformációja az áruexportban is visszatükröződik. 2003-ban a nyersolaj, az olajtermékek és a földgáz együttesen az összes áruexport felét adták (a GDP 17%-a). Oroszország a világ legjelentősebb földgázexportőre: 2002-ben 190 milliárd köbméteres kivitelével – amely a világexport 27,32%-a – egymaga nagyobb súlyt képviselt, mint az utána következő Kanada és Algéria együttvéve. A kőolaj és az olajtermékek

esetében 2001-ben egyaránt a második helyet foglalta el a legnagyobb exportáló országok mezőnyében: a 162 millió tonna nyersolaj és az 56 millió tonna kőolajtermék rendre a világ-export 8,26 és 7,19%-a. 2003-ban a FÁK-országokon kívüli orosz kőolajkivitel 12,4%-kal nőtt és 2004 januárjában az oroszországi kitermelés újabb rekordot döntött, elérte a napi 8,94 millió hordót. 2002-ben Oroszország exportálta a hatodik legtöbb elektromos áramot és az ötödik legtöbb feketekőszén – ez utóbbi tekintetében megelőzve az Egyesült Államokat és Kolumbiát is.

7.4. A modernizációt hordozó, nagy hozzáadott értékkel bíró, technológiaintenzív ipari termékek exportrészesedése jóval elmarad a fejlett ipari országok átlagától. 2000-ben a high-tech termékek az orosz feldolgozóipari export mindössze 8,3%-át képviselték. Ugyanez Németországban 17,6, Japánban 28,1 míg az Amerikai Egyesült Államokban 33,2%-os részaránnyal bírt.

7.5. 2003-ban 5,4 milliárd dolláros rekordértékben exportált Oroszország hadiipari termékeket, ennek 94%-át (5,1 Mrd USD) a Roszoboronexport teljesítette. Az állami vállalat 2002-ben 4,2 (a föderáció teljes kivitele 4,8 Mrd USD volt), 2001-ben 3,2 milliárd dolláros bevételre tett szert.

7.6. Az orosz felvevőpiac kapacitása jelenleg még korlátozott, bár 2003-ban 23,7%-os importbővülés következett be. A javuló életnívó, a magasabb rendelkezésre álló jövedelmek folyamánaképpen a fogyasztói kereslet kezd elmozdulni a relatíve olcsóbb termékekről (élelmiszeripari produktumok) a drágább és jobb minőségű áruk (tartós használati cikkek) felé; jelentősen nőtt a luxuscikkek iránti igény is. Ezen a területen a hazai gyártók kevésbé versenyképesek, így további importnövekedés várható. Középtávon a WTO-csatlakozással összefüggő külkereskedelmi liberalizáció és a modernizációs célú technológiatranszfer-igény szintén importbővülést eredményez.

7.7. 2002-ben az Oroszországból származó exportnak hét olyan célországa létezett, amely az összkivitelből 5%-nál nagyobb részesedést mondhatott magáénak, összesen 44%-kal. Az ezredfordulóra az Európai Unió több mint 35, míg a 2004 májusában újonnan csatlakozó államokkal bővülő integráció már az orosz kivitel több mint felét fogadja. A FÁK-országokba irányuló kivitel az összes export mindössze 15,8%-a volt 2003-ban. Az import a kivitelnél valamelyest nagyobb földrajzi koncentrációt mutat: öt országból érkezik a behozatal több mint 40%-a. Németország a rendszerváltás óta folyamatosan 10% feletti részesedéssel szerepelt (2002-ben 14,3%).

7.8. Továbbra is él az exportőrök valutabeszolgáltatási kötelezettsége, ám ez 2003 júliusában 50%-ról 30-ra, majd 25%-ra csökkent. 2004. január 1-től új vámkodex van érvényben Oroszországban. Fajsúlyos változások történtek a vámkezelést leegyszerűsítő, az eljárást felgyorsító intézkedések területén; az új szabályozás kiküszöböli a korábban fennálló szubjektív döntési lehetőségeket.

7.9. Kudarcként könyvelhető el, hogy Oroszországnak máig sem sikerült felvételt nyernie a jelenleg 146 tagot számláló Kereskedelmi Világszervezetbe. Ne felejtjük el, hogy Kirgizisztán, Grúzia, valamint Moldova tagja a WTO-nak, noha ezen FÁK-tagállamok sokkal kisebb gazdasági erővel, gazdasági-politikai befolyással rendelkeznek. Oroszország még 1993-ban nyújtotta be csatlakozási kérelmét a GATT-hoz, majd 1995-ben a WTO-hoz. A kilencvenes évek végén megindult bilaterális tárgyalások rendre elhúzódnak, s az 1998-as krach következtében (is) tovább nyújtott folyamatban Oroszország egyre szívósabb tárgyalópartnernek bizonyul, semmiképpen sem kíván túlságosan liberális feltételek mellett csatlakozni. Oroszország ragaszkodik ahhoz, hogy a WTO tagjaként is teljes mértékben kihasználhassa az olcsó nyersanyag- és energiaforrásokban rejlő természetes versenyelőnyét. Ennek következté-

ben továbbra is megoldatlan kérdés a külső és belső gázárak divergálása, de a Gazprom demonopolizálásának, a csővezetékekhez való egyenlő hozzáférés biztosításának, valamint a kőolaj- és földgázexportra kivetett illeték eltörlésének kényszere is sújtja. A kezdeti vámszintek, az agrártermelést ösztönző belső dotációk mértéke, az exportszubszenciák összege, illetve az egyes termékcsoportokban támogatással exportálható mennyiségek meghatározásánál Oroszország unikális elbánást vár. Ez vonatkozik a távközlési, a bank- és a biztosítási szektorra, valamint az értékpapírpiacra is: hosszú adaptációs időszakot és részleges liberalizációt tart elképzelhetőnek. A multilaterális megállapodás-rendszerhez való csatlakozás egyik kiemelkedő eredménye lenne az Oroszországot érő diszkriminatív, illetve prohibítív intézkedések, a dömpingeljárások körül kialakult polémiák szervezeten belüli feloldása, de a tagság a reformok melletti elkötelezettség fokmérője is.

8. Oroszország a tőkeáramlások rendszerében

8.1. Külföldi működőtőke-befektetések Oroszországban

Oroszország a világ működőtőke (*foreign direct investment*, FDI)-áramlásában potenciális lehetőségei ellenére az elmúlt 11 évben marginális helyet foglalt el. A föderáció 2000 és 2002 között csökkenő tendenciát követve 3000 millió dollár alatti direkt befektetést fogadott (2714; 2469; 2421), így 2002-ben Csehország (9319), Lengyelország (4119) és Szlovákia (4012) is megelőzte. A beérkezett FDI-nak a bruttó állótőke-beruházásokhoz viszonyított aránya 12,2% volt 2002-ben. A Goszkomsztat – amely évről évre magasabb adatokat publikál, mint az UNCTAD – szerint 2003-ban 6,8 milliárd dolláros rekordmennyiségű közvetlen befektetés realizálódott, ez 69%-os növekedést jelent a megelőző évhez képest.

8.1.1. Csökken az FDI részesedése az összes külföldi befektetésből. A 29,7 milliárd dolláros összes befektetésből az egyéb befektetések 22,2 milliárd dollárral részesedtek, a portfólió-befektetések 401 millió dollárra estek.

8.1.2. A befektetések 57%-a a 2003-as év második felében valósult meg. Ez azt jelenti, hogy elmaradtak a Jukosz-ügy vélt negatív következményei.

8.1.3. A transzformáció egyik fő fogyatékoságát az alacsony tőkebefektetések okozták. Ám köztudott, hogy a kilencvenes években a tőkeáramlás becsült szintje egyetlen évben sem esett tízmilliárd dollár alá. Ez viszont azt jelenti, hogy nem a tőke, hanem a befektetési hajlandóság hiányzott. 2003-ban Oroszországi Föderáció Központi Bankja szerint a nettó privát tőkeáramlás mértéke 2,9 milliárd dollárra csökkent a 2002. évi 8,1 milliárd dolláros színtről.

8.1.4. Az eddigi legjelentősebb működőtőke-befektetők az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Hollandia és Németország. Ciprus esetében visszaáramló orosz eredetű tőke gyanítható. A beérkezett FDI-állomány 16,2%-át a kitermelőipar, 15,1%-át az élelmiszeripar, 12,3%-át a kereskedelem és a vendéglátás, 25%-át pedig a közlekedés és a távközlés fogadta. 2002-ben a legtöbb közvetlen befektetést a kereskedelem vonzotta, a legnagyobb bővülés viszont ismét a fűtőanyagiparban volt tapasztalható. Jelenleg a kitermelőipar, az elektronika, az autóipar és a K+F számít a legperspektivikusabb ágazatnak. Ez utóbbi szektorba irányuló beruházások jelentős vákuumot töltenének ki, ugyanis 2002-ben a bruttó hazai termék mindössze 1,0%-át költötték K+F-re Oroszországban. Ugyanez az érték Németországban 2,5, az Egyesült Államokban 2,7, míg Japánban 3,0% volt. A kilencvenes években a tudományos kutatók száma a felére esett vissza. A Szovjetunió felbomlása óta húszezer kutató kapott tartós munkavállalási engedélyt külföldön. A XXI. század első éveiben lassulás mutatkozott az „agyelszívás”, illetve „agykőrforgás” folyamatában. Évi ezerre csökkent e szám.

8.2. A transznacionális tőke vonzásának erősítése

8.2.1. Erőforrás-keresés (*resource-seeking*). A legjelentősebb kihasználatlan potenciál a természeti erőforrások területén található. A Nemzetközi Energiaügynökség (IEA) 2001-es tanulmánya szerint 2001 és 2020 között Oroszország energiaszektorának hozzávetőlegesen 726 milliárd euró nagyságú tőkeinjekcióra van szüksége. Ebből 2000-re 14, a 2001 és 2005 közötti időszakra 22, a 2006–2010-es periódusra 30, 2011–2015-re 42, a 2016–2020-as ciklusra pedig 52 milliárd eurónak megfelelő átlagos éves investícióigényt kalkulált. A kumulált érték 28%-át az olaj-, 27%-át a gáz-, 25%-át a villamosenergia-szektor igényli. Ehhez elengedhetetlen a nem rezidensek oroszországi jelenléte. Viszont külföldi befektetőkre csak abban az esetben számíthatnak, ha biztosítják számukra a tulajdonhoz való hozzáférést ebben a stratégiai ágazatban is. Jelenleg ugyanis a külföldiek csak termékmegosztási egyezmények kötésével vehetnek részt a kitermelésben, s az ilyen módon való részvétel is limitált.

8.2.2. Piacszerzés (*market-seeking*). Annak ellenére, hogy több jelentős piacbővítő célzatú befektetés már megvalósult Oroszországban – az élelmiszeriparban (Cadbury, Mars, Stollwerck), a távközlési szektorban (Deutsche Telekom részesedése az MTS mobilszolgáltatóban) –, a további expanzió sorsa főként a vásárlóerő növekedésétől (a rendelkezésre álló jövedelmek gyarapodásától), az általános üzleti környezet javulásától, valamint a szellemi tulajdon fokozottabb védelme érdekében szükséges intézkedések megtételétől függ.

8.2.3. Hatékonyság-keresés (*efficiency-seeking*). Oroszország magasan képzett munkaerejével, relatíve alacsony munkaerőköltségeivel a technológiaintenzív, hatékonyságnövelő befektetések ideális tere. Efféle befektetésekre eddig leginkább az autóiparban találunk példát: ilyen a BMW-gyár Kalinyingrádban (1999), a Volvo Truck összeszerelő üzeme Moszkva megyében (2001), a General Motors és az AvtoVAZ terepjáró gépkocsigyártó vegyes vállalata (2001), a Ford autógyára Leningrád megyében (2002) vagy a Renault Moszkvában.

8.2.4. A közvetlen befektetések távolmaradásának legfőbb okai továbbra is a korrupció, az adminisztratív akadályok, az elmaradott infrastruktúra, annak fejlesztési költségigénye, a külföldi tőke ellen ható erőteljes lobbij jelenléte, a beruházásösztönző eszközök (adókedvezmények), a promóció hiánya, bár ez utóbbi esetében 2004 februárjában előrelépés történt, több mint ezeroldalas kereskedelmi és befektetési tájékoztató jelent meg Oroszországban, amely részletesen elemzi a föderáció 89 szubjektumának lehetőségeit. Jelenleg ugyanis magas a térségi koncentráció: csak néhány régió nyújt vonzó befektetési lehetőséget. Előremutató jel, hogy a Kaszjanov menesztését követő első kormányülésen javaslat született speciális gazdasági övezetek kialakítására. A transznacionális tőke nem csupán az égetően fontos beruházások megvalósítója, hanem a hatékony vállalatvezetés (menedzsment attitűdök), a modern technika, illetve technológia közvetítője is.

8.3. Az Oroszországból származó működőtőke-befektetések

Az Oroszországból származó tőkebefektetések 1998-ban (3184 millió USD) kaptak lendületet. A megelőző években jelentéktelen mennyiségű közvetlen beruházás realizálódott. Bár abszolút értelemben 2002 jelentette a rekordévet (3284), világviszonylatban 1997-ben sikerült a legnagyobb részesedést felmutatni (0,67%). Mindazonáltal Oroszország a közép- és kelet-európai térség országai közül a legnagyobb tőkebefektető, 2002-ben 78,1%-os részaránnyal; s befektetési hajlandósága határozott növekedést mutat.

8.3.1. A legaktívabban a legnagyobb orosz exportáló társaságok vesznek részt a külföldi működőtőke-befektetéseken, s ahogyan a természeti erőforrások túlsúlyban vannak az Oroszországból származó kivitelben, úgy az orosz társaságok külföldi befektetései során is domináns szereppel bírnak. Ha a hajózási társaságokat nem számítjuk, akkor a következő vállalatok nagy valószínűséggel a 25 legnagyobb orosz befektető között szerepelnek: Lukoil (olaj), Jukosz (olaj), Rosznyefty (olaj), TNK-BP (olaj), Gazprom (földgáz), Itera (földgáz),

RuszaAl (alumínium), Norilszkij Nikel (színesfémek), Alrosza (gyémánt). A pénzügyi szolgáltatások oldaláról nézve a legaktívabb bankok közé sorolható a Vnyestorgbank, az Alfa-Bank, a Promszvjazbank, a Gazprombank, a Jevrotraszt, a Lanta Bank és a Kreditnij Agroprombank.

8.3.3. A beruházások viszonylati megoszlásáról – az egymásnak ellentmondó statisztikák tükrében – nehéz pontos képet adni. Az UNCTAD adatai alapján az orosz FDI harmada az Európai Unió tagországaiba, negyede a volt szocialista államokba, további negyedrésze pedig az Amerikai Egyesült Államokba irányul. A három legjelentősebb fogadó ország (a volt Szovjetunió kívüli térségben) az Egyesült Államok, Lengyelország és Németország.

8.3.4. Az elmúlt időszakban élénk érdeklődés kísérte az orosz eredetű tőke terjeszkedését; a különböző célterületeken eltérő reakciókat váltott ki. A volt szocialista országok nem ritkán vonakodva tekintenek a beáramló orosz eredetű tőke térnyerésére. Ez az idegenkedés egyrészt a hajdani Szovjetunió politikájáról megmaradt emlékeknek köszönhető, másfelől – a transzparencia hiánya miatt – bizonyos orosz társaságok esetében a (látszat)tevékenységek mögött meghúzódó valódi szándék megkérdőjelezhetőségéből adódik. Érdekes jelenség, hogy a Független Államok Közösségének országaiban – ahol sokkal nagyobb az orosz vállalatok gazdasági befolyása – kisebb a politikai ellenállás, mint Kelet-Közép-Európa államaiban. A fejlődő országok általában pozitívan fogadják az orosz vállalatokat. Kérdéses viszont, hogy a harmadik világbeli orosz jelenlét a szokásos üzletmenettel magyarázható, vagy inkább az illegális fegyverkereskedelemmel áll-e kapcsolatban. Ezenkívül számos fejlődő ország az orosz jelenlétet az amerikai dominancia ellensúlyozójának tekinti és használja. A fejlett nyugati államokban egyelőre nem keltett különösebb reakciókat az orosz vállalati terjeszkedés. Ez részben azért van így, mert az eddigi közvetlen befektetések kis volumenűek voltak. Másrészt viszont sok esetben nem orosz felségjel alatt, hanem harmadik országon keresztül valósítják meg elgondolásaikat. Végül némely társaság igyekszik nyugati arculattal megjelenni, hogy elfedje orosz eredetét. Csak napjaink első jelentősebb akvizíciói következtében kapott nagyobb figyelmet az orosz cégek nyugati expanziója. Mindazonáltal az orosz vállalatoknak a nyugati energiaüzletben való részvétele pozitívan járulhat hozzá az orosz energiaellátás át- és előreláthatóságához. Másfelől a növekvő orosz energiafüggőségnek komoly következményei lehetnek, ha valamilyen váratlan oknál fogva megromlik Oroszország és a Nyugat viszonya.

8.3.5. Az erőforrás-, piac-, hatékonyság- és stratégiaielőny-keresésen, illetve megtartáson túl az oroszországi társaságok külföldi terjeszkedésének további faktorai a transzferárazás lehetősége, a kedvezőbb külföldi adózási feltételek kihasználása, a kereskedelempolitikai akadályok (exportkvóta) megkerülése, de külpolitikai indítékok (Rosznyefty, Zarubezsnyefty, Gazprom) és pénzmosási szándékok is szerepet játszanak.

9. A társadalmi folyamatok alakulása

A rendszerváltás és a kilencvenes évek Oroszországában végbement radikális gazdasági változások negatív társadalmi következményekkel jártak. A gyors polarizáció (egy szűk réteg kiemelkedése és a tömeges elszegényedés), a társadalmi deklasszálódás és a munkanélküliség traumatikus, anómiás állapotot eredményeztek. Az 1997 és 1999 közötti időszakban 10% fölé szökött a munkanélküliség (11,1%; 12,3%; 12,6% – az év végén). 1992-ben 32,7%-kal csökkentek a reálbérek, majd 1995-ben ismét 28%-kal devalválódtak. A nyugdíjak esetében még drámaibb volt a visszaesés: a két csúcsevben, 1992-ben és 1999-ben, 48,1, illetve 39,4%-os zuhanás következett be. Ráadásul a minimálbérek még nominálértéken sem nőttek 1998-ban és 1999-ben. Mindezen túl a kilencvenes években az állampolgároknak meg kellett élniük, hogy a hiperinfláció és az 1998-as pénzügyi és gazdasági válság következtében elvesztik megtakarításaikat.

9.1. Az 1998-as válságból történő gyors kilábalás után 2000-ben 20,9%-kal gyarapodtak a reálbérek. 2001 és 2003 között lassult a reálbér-növekedés üteme: 2001-ben 19,9, 2002-ben 16,2%-kal emelkedett. 2003-ban 14,5%-kal nőttek a rendelkezésre álló jövedelmek reálértékén, szemben a 2002-es év 8,9%-os növekményével. A nyugdíjak növekedési dinamikája enél is magasabb: 2000-ben 28, 2001-ben 21,4, 2002-ben pedig 16,3%-kal bővült. (A nyugdíjak és a keresetek javulása egyfajta kompenzációként is felfogható.) A jövedelmi státuszt illetően viszont a felső és az alsó decilis közötti differencia tizenötszörösre ugrott! A munkanélküliség 2004. január végére 8%-ra csökkent. Ennek megfelelően a háztartások fogyasztása 2001 és 2003 között a GDP-bővülését meghaladó ütemben emelkedett.

9.2. Az ezredfordulón Oroszországban a születéskor várható élettartam mindössze 65 év volt. Ez egy évvel kisebb, mint a világátlag, s csak két évvel magasabb az indiai értéknél. Ezzel szemben biztató jel, hogy a 2003. januári felmérés szerint az oroszországi népesség a rendszerváltás óta először növekedett. 2002-ben a lakosság 6,1%-a napi egy dollárnál kevesebből élt. A létminimum alatt élő szegények részaránya a 2002. évi 25%-ról 22%-ra mérséklődött 2003-ban; amíg 1999-ben 41,2 millióan, addig 2003-ban 31 millióan éltek a szegénységi küszöb alatt.

9.3. Nem erősödött az átlagpolgárok szubjektív gazdasági biztonságérzete. A ROMIR Monitoring által 2003 augusztusában készített oroszországi kérdőíves felmérés eredményei szerint a lakosság 42%-a „nagyon valószínűnek”, 36%-a „inkább valószínűnek” tartja az 1998-as krízishez hasonló válság kitörését. A válaszadók 16%-a hiszi „inkább nem valószínűnek”, s mindössze 1%-a véli „teljességgel lehetetlennek” ennek bekövetkeztét. Ugyanakkor 2003-ban a háztartások nagy értékű rubelre történő dollárátváltásai (amelyet párhuzamosan kísért az euró- valutakonverzió) azt implikálják, hogy az átlagpolgárok elkezdtek bízni a nemzeti valuta értékállóságában.

10. Befejezés

A putyini retorika szerint tíz év alatt meg kell duplázni a GDP-t. A direktíva – az oroszországi potenciál ismeretében – elméletileg teljesíthető. A kérdés inkább az, eme célkitűzést milyen eszközökkel kívánják realizálni: exogén tényezőkre alapozva, mindent a kvantitatív növekedési szemlélet alá rendelve vagy a gazdaság diverzifikációjának, nyitottságának növelésével, a reformok következetes végrehajtásával. Az elmúlt időkben ugyanis a magas világpiaci olajáraknak inkább kontraproduktív hatásuk volt, mintsem bátorító, egyfajta (indokolatlan) nyugalmat garantált. A fentiekben sorra vett, a fenntarthatóság irányában megtett lépések nem hanyagolhatók el, de ezek hozzájárulása még elenyésző mértékű. A további fejlődés és stabilizáció a választások utáni gyorsításon, a népszerűtlen reformok folytatásán, a bizalom helyreállításán múlik.

* * * * *